

Coulombov zakon i Lorentzova sila

Miroslav Dorešić¹

Sažetak

Sličnost između elektriciteta i magnetizma otkrio je, prije više od 150 godina, J. C. Maxwell. Od tada je fizika jako napredovala u unificiranju sila, ali u srednjoj školi učenici i danas električnu i magnetsku silu uče gotovo na isti način kako se to radilo u 19. stoljeću. Već tada su fizičari uvidjeli da Maxwellove jednačbe nisu invarijantne na Galilejeve transformacije, tj. prepostavimo li da vrijede u jednom inercijalnom sustavu ne možemo zaključiti da vrijede i u nekom drugom. To je po prvi puta bacilo sumnju na ispravnost Galilejevih transformacija između dva inercijalna sustava. Lorentz i Poincaré su uspjeli iskonstruirati transformacije koje osiguravaju invarijantnost Maxwellovih jednačbi prelaskom iz jednog inercijalnog sustava u drugi.

Već učenik srednjoškolske dobi, posebno ako voli fiziku, može intuitivno osjetiti da postoji veza između električne i magnetske sile, ali redovni nastavni sadržaji mu ne daju pravi odgovor na takva razmišljanja. U radu je prikazano kako se tu prvu unifikaciju sila u prirodi može lako približiti srednjoškolcima, odnosno kako se Amperovu silu može izvesti iz Coulombovog zakona.

Uvod

S obzirom da se u srednjoj školi obrađuje Gaussov zakon, a tada i njegova primjena za izračunavanje električnog polja električnih naboja razmještenih na pravcu linearne gustoće λ , ali i primjena Amperovog zakona na ravnu struju, to je najzgodnije uzeti ta dva primjera za ilustraciju unifikacije električne i magnetske interakcije. Upravo nevjerovatna je činjenica da niti u jednom srednjoškolskom udžbeniku, te niti u jednom udžbeniku opće fizike koja se predaje na fakultetima nitko ne spominje, a kamoli izvodi notornu činjenicu da STR (Einsteinova specijalna teorija relativnosti) povezuje spomenuta dva izraza. Dakle, nakon punih 112 godina, od 1905., kada je STR i objavljena! Da pojasnimo, kad ne bi vrijedila STR ne bi postojao ni magnetizam! Uređaji poput elektromotora, elektromagnetskih dizalica, pa ako hoćete i supravodljivih magneta ne bi postojali. Genijalnost Alberta Einsteina sastoji se upravo u tome da je žrtvovavši apsolutnost prostora i vremena, nama ljudima tako zorne i prirodne, omogućio suštinsko razumijevanje prirodnih zakona i njihovo povezivanje.

¹ Autor je teorijski fizičar u mirovini, Zagreb; e-pošta: doresic@irb.hr

Primjena Gaussovog zakona na linearnu raspodjelu naboja

Pretpostavimo da se naboji gibaju duž pravca brzinom V koji se podudara s x i x' osi koordinatnog sustava S i S' , respektivno, i da je linearna gustoća naboja duž pravca x' λ_0 u sustavu S' koji se giba zajedno s nabojima, tj. naboji u tom sustavu miruju. Jakost električnog polja u točki na udaljenosti d od pravca u sustavu mirovanja naboja je

$$E' = \frac{\lambda_0}{2\pi d\epsilon_0}. \quad (1)$$

S $\gamma(V)$ označimo izraz

$$\gamma(V) = \frac{1}{\sqrt{1 - \frac{V^2}{c^2}}}. \quad (2)$$

Lorentz-Einsteinove transformacije za inercijalne sustave S i S' , a gdje je V iznos brzine kojom se sustav S' giba u odnosu na S duž osi x i x' , koje se podudaraju kao i ishodišta sustava O i O' u trenutku $t = t' = 0$, glase:

$$\begin{aligned} x' &= \gamma(V)(x - Vt) \\ y' &= y, \quad z' = z \\ t' &= \gamma(V)\left(t - \frac{V}{c^2}x\right), \end{aligned} \quad (3)$$

pri prijelazu iz inercijalnog sustava S u S' i obrnuto,

$$\begin{aligned} x &= \gamma(V)(x' + Vt') \\ y &= y', \quad z = z' \\ t &= \gamma(V)\left(t' + \frac{V}{c^2}x'\right), \end{aligned} \quad (4)$$

pri prijelazu iz inercijalnog sustava S' u S .

Označimo s $\vec{v}$ i $\vec{v}'$ brzine čestice naboja Q u sustavu S , odnosno S' , respektivno. Relativistička transformacija komponente brzine čestice naboja Q okomite na smjer translacije sustava S' prema sustavu S brzinom $\vec{V}$ jest

$$v_y = \frac{v'_y}{\gamma(V)\left(1 + \frac{V}{c^2}v'_x\right)}. \quad (5)$$

Komponenta sile na česticu naboja Q okomito na smjer translacije je

$$F_y = \frac{dp_y}{dt} \quad (6)$$

gdje je

$$p_y = m_0\gamma(v)v_y = \frac{m_0v_y}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}}. \quad (7)$$

S obzirom da je $t' = \gamma(V)\left(t - \frac{V}{c^2}x\right)$, dobivamo

$$\frac{dt'}{dt} = \gamma(V)\left(1 - \frac{V}{c^2}v_x\right). \quad (8)$$

Lako je pokazati da vrijedi

$$\gamma(v) = \gamma(V)\gamma(v')\left(1 + \frac{V}{c^2}v'_x\right) \quad (9)$$

kao i simetrična jednakost

$$\gamma(v') = \gamma(V)\gamma(v)\left(1 - \frac{V}{c^2}v_x\right). \quad (10)$$

Koristeći (3), (4), (5), (6) i (7) dobijemo

$$F_y = \gamma(V)\left(1 - \frac{V}{c^2}v_x\right)\frac{d}{dt'}(m_0\gamma(v')v'_y) \quad (11)$$

$$F_y = \gamma(V)\left(1 - \frac{V}{c^2}v_x\right)\frac{dp'_y}{dt'}, \quad (12)$$

a korištenjem jednakosti (8) konačno dobijemo

$$\gamma(v)F_y = \gamma(v')F'_y. \quad (11)$$

Iz jednakosti (1) i uzimajući u obzir da je zbog Lorentzove kontrakcije u sustavu S linearna gustoća naboja λ na pravcu uvećana za faktor $\gamma(V)$, dobivamo

$$F'_y = QE' = Q\frac{\lambda}{2\pi d\epsilon_0}\gamma^{-1}(V), \quad (14)$$

a što uz jednakost (10) i oznaku $\mu_0 = \frac{1}{c^2\epsilon_0}$ daje

$$F_y = Q\frac{\lambda}{2\pi d\epsilon_0} - Qv_x\mu_0\frac{\lambda V}{2\pi d}. \quad (15)$$

S obzirom da je jakost struje koja teče duž osi x jednaka

$$I = \frac{\Delta q}{\Delta t} = \frac{\lambda\Delta x}{\Delta t} = \lambda V, \quad (16)$$

možemo konačno pisati

$$F_y = Q\frac{\lambda}{2\pi d\epsilon_0} - Qv_x\mu_0\frac{I}{2\pi d}. \quad (17)$$

Očito drugi član u prethodnoj jednakosti sadrži magnetsko polje, a cijeli taj član je Lorentzova sila na česticu s nabojem Q . Prvi član je elektrostatska sila na naboj Q u sustavu S .

$$|\vec{B}| = \mu_0\frac{I}{2\pi d}, \quad |\vec{F}_L| = Qv_x|\vec{B}|. \quad (18)$$

Dakle, primjena Lorentz-Einsteinovih transformacija na izraz za električno polje naboja smještenih na pravcu dovodi do pojave magnetske sile koju poznajemo pod nazivom Lorentzova sila, a u čijem izrazu figurira veličina koju tradicionalno zovemo magnetsko polje ili magnetska indukcija.

Primjena dobivenih rezultata na vodič kojim teče električna struja

Zamislimo vodič beskonačne duljine koji miruje u sustavu S (pozitivne jezgre), a elektronski plin se giba brzinom V i s njime sustav S' . Pored žice paralelno s njom giba se naboj Q brzinom v_x u sustavu S . Linearna gustoća pozitivnog naboja u vodiču koji miruje u sustavu S je $\lambda_+ = \lambda_0$, a s λ'_- označimo iznos linearne gustoće elektronskog plina koji se giba zajedno sa sustavom S' brzinom V u odnosu na sustav S , pa je također $\lambda'_- = \lambda_0$.

Sila na naboj Q od pozitivnog naboja (atomske jezgare) na udaljenosti d od vodiča u sustavu S i S' je respektivno:

$$F_+ = Q \frac{\lambda_+}{2\pi d \epsilon_0} \quad (19)$$

$$F'_+ = \frac{\gamma(v)}{\gamma(v')} F_+ = \gamma(V) \left(1 + \frac{V}{c^2} v'_x\right) F_+ = Q \frac{\lambda'_+}{2\pi d \epsilon_0} + Q v'_x \mu_0 \frac{\lambda'_+ V}{2\pi d}, \quad (20)$$

gdje je $\lambda'_+ = \gamma(V) \lambda_+ = \gamma(V) \lambda_0$.

Sila pak na naboj Q od negativnih naboja (elektronskog plina) na udaljenosti d od vodiča u sustavu S' i S je kako slijedi:

$$F'_- = -Q \frac{\lambda'_-}{2\pi d \epsilon_0} \quad (21)$$

$$F_- = \frac{\gamma(v')}{\gamma(v)} F'_- = \gamma(V) \left(1 - \frac{V}{c^2} v_x\right) F'_- = -Q \frac{\lambda_-}{2\pi d \epsilon_0} + Q v_x \mu_0 \frac{\lambda_- V}{2\pi d}, \quad (22)$$

gdje je $\lambda_- = \gamma(V) \lambda'_- = \gamma(V) \lambda_0$.

Iz jednakosti (19) i (22) vidi se da je u sustavu S ukupna električna sila na naboj Q jednaka

$$F_e = \frac{Q}{2\pi d \epsilon_0} (\lambda_+ - \lambda_-) = \frac{Q \lambda_0}{2\pi d \epsilon_0} (1 - \gamma(V)), \quad (23)$$

a magnetska sila na naboj Q koji se giba brzinom v_x paralelno s vodičem jest

$$F_m = Q v_x \mu_0 \frac{\lambda_- V}{2\pi d} = Q v_x \mu_0 \frac{I}{2\pi d}, \quad (24)$$

gdje je $I = \lambda_- V$ jakost električne struje elektronskog plina u vodiču mjerene iz sustava S .

Iz jednakosti (20) i (21) vidi se da je u sustavu S' ukupna električna sila na naboj Q jednaka

$$F'_e = \frac{Q}{2\pi d \epsilon_0} (\lambda'_+ - \lambda'_-) = \frac{Q \lambda_0}{2\pi d \epsilon_0} (\gamma(V) - 1), \quad (25)$$

a magnetska sila na naboj Q koji se giba brzinom v'_x paralelno s vodičem jest

$$F'_m = Q v'_x \mu_0 \frac{\lambda'_+ V}{2\pi d} = Q v'_x \mu_0 \frac{I'}{2\pi d}, \quad (26)$$

gdje je $I' = \lambda'_+ V$ jakost električne struje pozitivnih jezgara u vodiču mjerene iz sustava S' .

Diskusija i zaključak

Ključno pitanje je kolika je zapravo kolektivna brzina elektronskog plina u vodiču kojim teče električna struja u našim 'normalnim zemaljskim' uvjetima. Da bismo načinili prosudbu reda veličine te brzine, a to onda znači i red veličine naše brzine V , brzine translacije inercijalnih sustava S i S' u našem izvodu, uzet ćemo bakreni vodič presjeka 1 mm^2 kojim teče električna struja jakosti 1 A . To je dovoljno za općenitost!

Označimo li s A površinu presjeka vodiča, s I jakost električne struje u vodiču, s ρ_e gustoću elektronskog plina u vodiču, s M_{Cu} molarnu (atomsku) masu bakra, s N_A Avogadrov broj, s e naboj elektrona, a s ρ_m masenu gustoću bakra, vrijede sljedeće relacije:

$$V = \frac{I}{A\rho_e}, \quad \rho_e = \frac{2eN_A\rho_m}{M_{\text{Cu}}}. \quad (27)$$

Faktor 2 u izrazu dolazi zbog činjenice da se dva elektrona iz zadnje ljuske atoma bakra oslobađaju i čine elektronski plin u metalnoj rešetki. Uvrstivši gore navedene numeričke podatke dobijemo kolektivnu brzinu elektronskog plina u vodiču kojim teče električna struja u našim 'normalnim zemaljskim' uvjetima:

$$V = 0.0369 \text{ mm/s}, \quad (28)$$

a zbog čega je

$$\gamma(V) - 1 = 7.5736 \dots \cdot 10^{-27}. \quad (29)$$

Sada je na kraju nužno u izrazima (23) i (24) za sustav S (analogno i u izrazima (25) i (26) za sustav S') izdvojiti dijelove

$$\frac{F_e d}{Q} = \frac{\lambda_0}{2\pi\epsilon_0}(1 - \gamma(V)), \quad \frac{F_m d}{Q} = v_x \mu_0 \frac{I}{2\pi} \quad (30)$$

i međusobno ih usporediti za neki proizvoljan iznos brzine v_x naboja Q u x smjeru, na primjer 1 m/s . Kako je u našem primjeru uzetih numeričkih vrijednosti $\lambda_0 = \rho_e A = 2.70838 \cdot 10^{10} \text{ C/m}^3 \cdot 10^{-6} \text{ m}^2 = 2.70838 \cdot 10^4 \text{ C/m}$, dobivamo

$$\frac{F_e d}{Q} = \frac{\lambda_0}{2\pi\epsilon_0}(1 - \gamma(V)) = -3.7 \cdot 10^{-12} \text{ Nm/C} \quad (31)$$

$$\frac{F_m d}{Q} = v_x \mu_0 \frac{I}{2\pi} = 2 \cdot 10^{-7} \text{ Nm/C}. \quad (32)$$

Relacije (31) i (32) pokazuju da je relativistički učinak u prilog magnetske sile 100 tisuća puta veći od učinka u korist elektrostatske sile.

Dakle, magnetsko polje koje stvara električna struja koja teče vodičem nastaje kao relativistički efekt gibanja elektronskog plina u vodiču čija je brzina totalno nerelativistička. Dakle, to je relativistički efekt od nerelativističke brzine!